

РИМСЬКІ ЦИФРИ

ПЕРЕКЛАД ОЛЕГА ГОНЧАРЕНКА
МИХАЙЛО БЛЕХМАН

Михайло Блехман

Римські цифри

"Мультимедийное издательство Стрельбицкого"

Блехман М.

Римські цифри / М. Блехман — "Мультимедийное издательство Стрельбицкого",

Другий роман дилогії про родину Блехманів. У ньому йдеться про їхнє життя в українському селі на Полтавщині на початку 50-х років ХХ століття, де Клара працює адвокатом, а Самуїл - лікарем. У них підростає син Міша, для якого рідною стає українська культура. Цей роман - своєрідний гімн України, в ньому, як і в "Відображення", мова йде про головне питання людського буття.

© Блехман М.
© "Мультимедийное издательство
Стрельбицкого"

Содержание

I	7
II	9
III	10
IV	12
V	14
VI	18
VII	20
VIII	21
Конец ознакомительного фрагмента.	22

Михайло Блехман

Римські цифри

Переклав українською Олег Гончаренко.

Надійці

*Трьома ударами зловісними
Дзвони озвались з далеків...
І я, щоб втримати мить істини,
Знов сковую їх ланцем слів.*

Зінаїда Гінніус

*Нас було неначе сплетено в гірлянду.
Хуліо Кортасар*

Якщо не ховати обличчя від зірочок, що пестять щоки, спустившись до тебе із застудженого неба, відчуваєш, що ти – не один. Точніше, не самотній, навіть коли один. А зірочки тоді здаються пелюстками, які хтось обриває та й кидає сюди, донизу, і вони пестять тобі щоки ненав'язливо і нескінченно. І просять, примовляють:

«Не відкладай пера, не закривай записника. Продовжуй».

Це говорить вона, це її голосом звертаються до мене теплі, але змерзлі зірочки.

Наполегливо заперечуючи негатив, вони погойдувалися у повільному леті так, аж здавалося – ніби то численні співбесідники похитували головами:

«Те, що відбувалося тоді, відобразиться і в тому, що у тебе є нині, чого у тебе так багато... І стане тим, що ще обов'язково буде. Не бійся свого записника. Довірся йому. Папір терпить не все, чи ж тобі цього не знати, – але те, що хочеш довірити йому ти, він не терпітиме, а навпаки – оберігатиме».

«А раптом я помилюся?...»

Вони неначе посміхнулися:

«Помилишся, якщо закриєш записника. Але ж не закриєш?»

Вони підштовхують до мене чорнильницю:

«Ось твоє улюблене фіолетове чорнило. Ось ручка, ще з тих часів, які ніколи не згадати, якщо якось раптом забути... Але ж ти не забув?...»

Я узяв подарований мені записник зі стільця, який завжди стоїть біля узголів'я дивану. Умочив ручку в чорнило, підніс її до дзеркально чистої сторінки. І побачив там, в цьому дзеркалі, відображення того, про що збирався розповісти. І мені стало зовсім неважливо, чи будуть мене слухати. Набагато більше, незмірно важливіше – розповісти.

Звичайно ж, записника я не закрию.

Інакше – дзеркало трісне. Інакше його нікому буде відремонтувати. Інакше не розповім того, про що не забув і не забуду.

Звичайно ж, я не забув. Розповім усе так, як було, хай навіть усе було трішки й не так. Відображення тому і називають відображенням, бо воно всього лише схоже на оригінал. Навіть – якщо дуже схоже.

Дорогі мені римські цифри допоможуть мені, вони обіцяли.

Улюблене фіолетове чорнило і не менш улюблені дзеркальні сторінки не підведуть мене. І я намагатимуся не підвести їх і тих, про кого розповідатиму.

Знаю, що не підведу.
А важливіше, ніж знаю, – вірю.

I

Самуїл знову повернувся з медінституту трохи раніше: цього разу, звичайно, відмінили лекцію професора Каца.

– Правильно поставлений діагноз, – казав професор Кац, – це на 90 відсотків позитивний результат. В інших 10-ти – медицина, тобто ми з вами, безсила. А неправильний діагноз – це на 90 відсотків негативний результат. Інші 10 припадають на величезний, незаслужений нами, але заслужений пацієнтом талант.

– Цікаво, – Самуїл ледь не плюнув від розчарування, шпурляючи портфель і темпераментно роззуваючись, – лікування також відмінять? Може, і лікарні, і поліклініки? Тоді я їм також не знадоблюся? Заретушують нас разом з Кацем так, як учнів у шкільних підручниках примушували «ворогів» замальовувати, щоб і дурних прикладів не було.

– Не виключено – усміхнувся Володимир Федорович. – Адже начальство має своє окремішне бачення.

Марія Ісааківна вибухнула:

– Прикуси язика, Петкевичу! Тебе нам тільки не вистачало!

– Навіщо кусати? Може, краще перекусимо? – як завжди, примирливо запропонував Володимир Федорович. – Сьогодні відмінили заняття, завтра відмінять відміну. Не голодувати ж нам через них? А щоб відмінити лікарні – це ж як їм самим треба захворіти, і на який сказ?

– Повиздыхають усі! – рявкнув Самуїл.

Кларі усе ж таки вдалося заспокоїти його – щоб Кларі не вдалося?

– Боялися, що він когось із них отруїть, – зауважила вона. – А що ж іще залишається з таким-то прізвиськом?! Воно для них – гірше будь-якого трійла. Коли вони його чують, обличчя стають схожими на недоїдений лимон.

Самуїл погодився, що діагноз поставлено правильно.

На комунальній кухні досмажувалися котлети і вже настоювався борщ. Самуїл поцілував Клару та Михайлика – «Привіт, рудий!» і пробурчав: «Наче всіх уже в дитинстві замалював був, але ж ні, залишилися ще на свою біду. І на мою також». Затим пішов мити руки. На щастя для сусідів, особливо для Стрелкіної, яка любила митися на зло усім годинами, ванна кімната була вільною.

Клара посміхнулася, помітивши непомітний, але такий реальний зв'язок між світлинами, які доводилося замальовувати в довоєнних шкільних підручниках, та відміненою лекцією професора Каца. Поставила Михайлика на підлогу. Неможна привчати дитину до рук – от тільки як самій відучитися?

Вона намагалася, але це виявилось набагато складнішим, ніж вивчити латину та Римське право. Юридичний інститут вона закінчила відмінницею. Залишилося закінчити медінститут Самуїлові та одержати розподілення – усім трьом, звичайно.

– І не вздумайте нікому нічого розповідати, Самуїле, – строго сказала Марія Ісааківна, коли той повернувся з комунальної ванної кімнати. – Відмінили, то й відмінили, ми нічого достеменно не знаємо. Мало там що?

– Це так, – знизав плечима Самуїл, – я і дійсно нічогоісінько не знаю.

– Отож. Ми вже стільки всього пережили, що й це якось-таки переживемо. Хай би це було нашим найбільшим горем.

Самуїл поцілував Клару і дав Михайликові невідчутного запотиличника.

– Горе, Маріє Ісааківно буде моїм пацієнтам, якщо вони залишаться без мене.

– Чому б це їм залишатися без вас?

– Так, Сеню, чому це вони мають залишатися без тебе?

– Бо недоуком я до них і на відстань гарматного пострілу не наближуся. Інакше вони ж і мене замалюють, дай їм Боже здоров'я.

Він розсміявся, узяв верхнє «ля» з «Повернися у Соренто», і вони пішли до столу.

Клара налила усім борщу, а за вікном, на засніженій Сумській вулиці, було морозно і незатишно, вітер свистів так, як лише Самуїлові вдавалося свиснути кількома пальцями.

Зимі хотілося привернути до себе увагу усього Харкова. Вона кружляла якимись немислими вісімками з Шатилівки, від парку Горького, улюлюкала, вила, майже мукала, не розуміючи, що всі її завивання та причитання не просто нестрашні, а навіть і смішні тим, кому вдається брати ось таке «ля». І в кого виходить такий ось борщ.

II

А у березні по-справжньому похолоднішало.

Щоправда, не було божевільних в'юнких поземок-вісімок, не було зарозумілого улюлюкання та завивання за вікнами.

Але був траурно чорний, плаский, як дурний жарт, репродуктор на стіні в їхній єдиній кімнаті, що каркав не згірш будь-якої ворони.

Марія Ісааківна та Володимир Федорович пішли на роботу. Самуїл – до свого медінституту: там, як і передбачав Володимир Федорович, відмінили відміну занять. А Клара з Михайликом залишилися вдома.

Було саме п'яте березня. Михайликові два місяці тому пішов другий рочок.

Зовсім начебто нещодавно усе було гаразд. Було холодно, але терпимо. Проблем вистачало, але ж хіба то були проблеми? Найбільша з них – це те, що Михайлик, як актор-аматор, не знав куди подіти свої руки. Він усе тягнув до рота і жував усе підряд, ба, навіть те, що ніколи не жувалося.

Начебто мало вже хоч трішки ж потеплішати...

Репродуктор помовчав, збираючись із духом, і прорік, нарешті, те про що не міг уже змовчати.

Те, що пробачити йому було неможливо...

Він сказав це голосом, яким колись оголошував про початок війни, а зовсім ще нещодавно – про Перемогу. Голосом, що не розмінювався на дрібниці. Голосом, який говорив тільки те, що, окрім нього, ніхто більше озвучити не намілювався б.

Він насмілювався.

Репродуктор, ніби аж почорнівши з горя, зібрався таки з духом і сповістив своїм урочисто-печальним голосом останні новини. Кларі здавалося, що вони й насправді будуть останніми.

Вона взяла Михайлика на руки, щоби заспокоїти його, – ось і не привчай дитину до рук, – але він ніяк не заспокоювався, бо вона і сама плакала – як ніколи...

Раніше у неї не було причин плакати, тим більше – так...

Коли більше року тому вони з Самуїлом у передноворічний грудневий вечір йшли до пологового будинку і вона час від часу сідала в замети, аби перевести дух, їй було боляче, – але зовсім не так, як зараз... Той грудневий біль мав якийсь сенс, і якби у Клари були сили радіти йому, вона б раділа... А цей, березневий, був дико недолугим і безнадійним. Найгірше за все те, що – зовсім безнадійним. Який же сенс у тому, що немає надії? Надія – це ж і є сенс, адже так?...

Гранований голос не раз оголошував про щось страшне, але надія при тому все одно залишалася.

І лише зараз, лише цього лихого дня, який так і не став весняним, надії не було ніякої.

Клара та Михайлик плакали – якщо це можна було назвати плачем. Неначе повернулися, увірвалися з вулиці зимові стогони, що, здавалося, вже стихли до наступної зими.

І голос у репродукторі хотів би заплакати з ними, але йому було не можна. Він не міг дозволити собі цього. Тільки їм...

А бюст у формі генералісимуса, що стояв на шафі, не моргаючи і, мабуть, зовсім не підозрюючи, що це про нього говорить чорний репродуктор, дивився у вікно – на замерзлу Сумську, на закоцюблу Тринклера. Намагався роздивитися Басейну, що ховалася за рогом.

Дивився і не знав, що його вже немає.

III

Самуїлові цілий рік залишався до кінця комсомольського віку, коли він закінчив медінститут.

Він мріяв стати лікарем ще з тих пір, коли не вимагали замальовувати портрети у підручниках. Спочатку просто мріяв, а потім – знав, як того досягнути. Вони гралися з Грицьком у Ворошилова, форсували Луганку. Стомлювався так, як, мабуть, не стомлювався ворошилівський скакун після кровопролитного бою, – і мріяв усе про те ж самісіньке. Сусіди і батьки про його мрії не відали, бо, якщо б і дізналися, сказали б, мовляв, дай Боже нашому теляті вовка з'їсти.

Він, усе ще підлітком, тягав на спині непідйомні лантухи з борошном, зігнувшись у всі можливі погібелі, ніс – та що там ніс, – пер їх на хлібопекарню, що була за 10 кілометрів від млина. А довкола горлали брудно-чорні ворони, каркали, не замислюючись про війну, що зметала усе зі свого шляху десь уже не надто й далеко від Аркуля, перед самісінькою Волгою. Каркали, накликаючи нові біди усій країні і йому заодно, передрікаючи, що вже ким-ким, а лікарем Самуїлові точно не бути. Можливо, комусь іншому, та й насправді – кому завгодно іншому, але не Самуїлові.

Ну, то й що, накаркали? Після війни він вчився в ФЗУ на слюсаря, жив у гуртожитку. Раз на тиждень навідував батьків – їздив до них трамваєм на інший кінець безкрайого Харкова. Дивився у вікно напівпорожньої чи переповненої «п'ятірки» на засніжені чи вкриті яблуневими пелюстками, чи знемагаючи від спеки, чи засипані жовтим падолистом Басейну, Чернишевську, Пушкінську, проспект Сталіна, Балашівку.

Йдучи від «п'ятірки» на Доброхотова та назад, – думав, думав, думав, що все одно буде лікарем, як би не здорово було би бути слюсарем та ще й четвертого розряду. Сказав собі – буду, значить все одно буду. Та й хіба лише собі сказав?

Не добрав одного балу через якусь там незрозуміло й кому потрібну хімію, півроку провчився вільним слухачем. Звичайно, якби не Михайло Петрович Драгончук, проректор медінституту, його б навіть вільним слухачем до навчання не допустили б. З іншого ж боку, якби Самуїл сам не старався, то і допускати було б нікого, або допуск той не мав би ніякого сенсу.

Ночами тоді спав на столі викладачів, віддавляючи боки, що загострилися під час війни («прохудилися» – казала Клара). Мився крижаною водою в туалеті рано-вранці, поки не прийшли не те, що студенти і викладачі, але й прибиральниці.

Через півроку, коли якогось-то «маминоного синка» чи «мамину доню» – це таким-от передбачалося лікувати людей?! – відчислили за «хвости», його перевели у нормальні студенти.

І ось тепер він – лікар. А попереду – бозна скільки всього й чого! Навіть до закінчення комсомольського віку ще – цілий безкінечний рік.

Власне кажучи, лікарем він уже був, коли вони з Грицьком форсували Луганку, а може, й раніше. І ніякі ворони та «матусині дітки» завадити йому не могли.

Те, що не зупинило його, зупиняло багатьох інших – мабуть, тому, що не так жагучо хотіли. Або, за великим рахунком, не хотіли зовсім. Буває, чогось-то страшенно, нестерпно хочеться, але минає час – і, коли замислюєшся: невже цього і насправді хотілося? – то виявляється, що зовсім навіть і не хотілося, а так... намарилося просто те хотіння. Це, якщо не вийшло, не досяг того, чого начебто хотів. А якщо вдалося, тоді думаєш: «Так, хотілося! Але хіба ж цього? Хіба отакого мені могло хотітися?!»

У Самуїла ж сумнівів не було – ні раніше, ні тим більш зараз, коли він не тільки хотів лікувати усіх навкруги – тих, що сиділи біля віконець, і тих, що штовхалися в проходах

«п'ятірок» та «аннушок», і тих, що чекали на зупинках, снували харківськими вулицями, юрмилися у харківських магазинах, – не тільки хотів лікувати їх усіх, а нині ще й знав, як вилікувати.

А головне – ще важливіше за бажання та вміння допомогти, до того ж кому завгодно, навіть останньому паразитові та гадові, – головне, що в нього тепер були Клара та Михайлик. Без них бажання, мабуть, рано чи пізно, все ж таки згасло б, а вміння залишилося б інститутським, книжним, тобто нікчемним. Але вони, наперекір усім воронам – довоєнним, воєнним, післявоєнним і всяким-всіляким, тепер у нього були. І значить, було і все інше, що без них не мало би сенсу.

Коли Михайло Петрович вирішив зарахувати його вільним слухачем, Самуїл пообіцяв проректорові, що не підведе. Слова він дотримався (щоб Самуїл та не дотримався слова?) і став лікарем.

IV

Черга за газировкою посувалася, але, через спеку та спрагу, здавалася ще досить довгою...

Михайло Петрович, помітивши в ній і Самуїла, розчулився, обійняв його і, чи то задоволено, чи то здивовано, сказав:

– Слухай, Сеню, це мені здається чи ти таки набрав сальця? Щоправда, в розумних межах?

Самуїл розсміявся на верхньому рівні свого коронного «ля» другої чи якоїсь там ще октави, яке брав за виграшки, коли якось, сто років тому, виконував для мліючих подружок чи колег-слюсарів, що заздрили йому тоді по-доброму, одну з незчисленних своїх неаполітанських пісень:

– Якби не Клара, ви б, Михайле Петровичу, не мали щастя благословляти мене на від'їзд до Верхнього. Це вона мене відгодувала і відпоїла.

Михайло Петрович посміхнувся:

– Розумниця, дай їй, Боже, здоров'я. Які ж у вас тепер плани?

– Їдемо разом на село. Будемо працювати у Верхньому, нам цілісінький будинок виділяють. Справжня сільська хата.

– Знаю, знаю. А дитина? Залишаєте на бабусю з дідусем?

Самуїл похитав головою:

– Теща працює майже цілодобово, з відряджень повертається хіба що переночувати. Вона у нас проектує всілякі теплоелектростанції, я вам розповідав. І Володимир Федорович також працює, тільки у відрядження не їздить.

– А чим він займається?

– Залізницею. Прекрасна людина, взірцева просто. Аби вжитися з моєю тещею, доводиться бути відмінною людиною... До речі, мені тут Кларонька розповіла, як французи називають таких людей, як мій тесть. Не знаєте?

Михайло Петрович похитав головою.

– «Бон пер» вони таких називають, – сказав Самуїл. – Мені спершу почулося «старпер», бо французької, на жаль, не знаю... Але наш тесть – ніякий не «стар» і, тим більше, ніякий не «пер».

Він розсміявся, наче доспівав неаполітанський куплет.

– Та ні, Михайле Петровичу, поїдемо утрюх, звичайно. Кинути хлопчину, та ще й на три роки – це в наші плани не входить. Буде він у нас сільським хлопцем. І хай це буде нашим найбільшим «горем», як кажуть мої мама і теща.

– Мені одну склянку без сиропу, будь ласка, – попросив Михайло Петрович. – А тобі, Сеню?

– Мені з вишневим сиропом.

Випили газировку неквапно – бувають дні, коли спішити нікуди. Потихеньку пішли центральною алеєю Саду Шевченка, повз лавочки, на яких молоді і дуже молоді жінки читали книжки ще, слава Богу, маленьким дітям, а схожі на дорослих дітей чоловіки грали в шахи.

– Тобі там непросто доведеться, – зауважив Михайло Петрович. До тебе медпунктом у Верхньому завідував якийсь п'яничка, тож розвалив усе. Як у нього усе Верхнє поголівно не вимерло, дивуюся відверто. Не лікарем Божою милістю був, а коновалом немилістю дідька. Не осором нас там.

– Не осоромлю, Михайле Петровичу! Даю слово. Та я його, власне кажучи, ще шість років тому дав, коли ви мене до медінституту приймали.

Михайло Петрович посміхнувся:

– Як там Клара?

Самуїл, помовчавши, відповів:

– Зараз уже все гаразд, наче не переживає більше. Що робити – жити треба ж... Інститут закінчила з червоним дипломом.

– Хто б сумнівався! – відгукнувся Михайло Петрович.

– Утрюх будемо трудитися у цім нашім Верхньому. Я буду лікувати, Кларонька – захищати, Михайлик – рости. А далі подивимося.

– Де ти осягав українську мову? – схвально запитав Михайло Петрович.

– Так я ж, Михайле Петровичу, закінчив українську школу в Луганську. Ще й німецьку там вивчав. Якби довелося лікувати німця, певен, зрозумів би – де у нього що болить, на ноги підвів би любесенько.

– Так, якщо це «щось» у нього лікується, – посміхнувся Михайло Петрович. – А ким Клара буде працювати у вашому Верхньому?

– Адвокатом, як і мріяла. Вона, щоправда, і перекладачем хотіла бути, і філологом... Але вийшло, бачте, тільки адвокатом.

Самуїл знову розсміявся.

– Гадаю, – обняв його за плечі Михайло Петрович, – зовсім навіть не «тільки». Адвокатом вона, певен, буде чудовим, професійним, ну, а все інше за неї, дасть Бог, колись Мишко надолужить. А професіонал, Сеню, це справжній любитель, на відміну від аматора, лжелюбителя. Ви обоє – любителі справжні.

Випадкова хмаринка припливла з-за Держпрому, підморгнула і ствердно бризкнула теплим, короткочасним дощиком.

V

– Гарно у тебе, татку! – сказала Клара, всідаючись на улюбленому, єдиному дивані. – Майже як у нас. А де Берта?

– У неї сьогодні робочий день, тож я на господарстві, – відповів Зіновій. – Можу поспілкуватися з єдиною донечкою, сказати щось розумне, якесь напуття. Бо ж, коли приїдете офіційно, усім святим сімейством, буде вже не до напуття, вся душевна енергія піде на Михайлика.

– Ця енергія нікуди не подівається, – посміхнулася Клара. – Вірніше, чим більше її витрачаєш, тим більше прибуває.

Зіновій кивнув, затим запитав:

– Слухай, ну як ви вирішили щодо дитсадка? Є там дитсадок? І взагалі...

Клара похитала головою – чи то байдуже, чи то все-таки трохи стурбовано:

– По господарству та з Мітуликом нам буде Надійка Писаревська допомагати. Це місцева дівчина, нам дали її адресу, ми вже з нею списалися. Будемо у неї жити, вона буде готувати їжу і за Мітуликом доглядати.

З платівки Бернес співав «Темну ніч», а в кімнаті на розі Маяковського та Сумської було світло і затишно. Клара подивилася на платівку і зітхнула.

– Це пісні стомлених чоловіків, а не аж зайво бадьорих «переміроків», – зауважив Зіновій. – Якщо така людина говорить, що з тобою все буде добре, значить, йому можна і треба вірити.

– Згодна, – прогнала сумніви Клара. – Гірше зневаження майбутніх труднощів – лише їхнє перебільшення.

– Ось це слова моєї доньки, а не вихованки пансіону благородних дівиць!

Клара розсміялася.

– Отже, я недостатньо благородна? Чи вже не дотягую до дівиці – чи то пак, перетягую? Скажи прямо, татку, маніритися тут не годиться!

Зіновій поцілував її густе чорне волосся, неначе старанно завите, а в дійсності – майже від народження хвилясте. Не кучеряве – так було б усе-таки не надто красиво, – а саме в міру хвилясте. Втім, як це у Клари може бути щось та не в міру?

– Значить, будеш захищати невинних? – посміхаючись, запитав Зіновій.

Клара навзаєм поцілувала батька і, не замислюючись, – адже вона вже й так достатньо передумала про це на лекціях професора Фукса, – відповіла:

– І винних також. *Audiat et altera pars* – тобто нехай я буду почутою. Я, татку, і є та сама «протилежна сторона», і я хочу, щоб мене чули і дослухалися. А без мене так ніколи й не розберуться, хто винен: «народ, що камінь божеством вважав, чи ниций кат прекрасного творіння».

Зіновій сів у крісло, слухняно і з задоволенням слухаючи доньку.

– Можна, звичайно, страчувати усіх без винятку, на лобному місці. Але для того треба лише кільканадцять вбивць, до того ж не «поганих», як ті, кого вони вбиватимуть, а «хороших», аби вони вбивали тільки визначених кимось «поганих». У начальства ж тонкі види, як говорять Гоголь та Володимир Федорович. Начальству видніше.

Зіновій пожалкував, що кинув палити. Вийняв кілька монпансьє з кольорової бляшаної коробки, яку Клара принесла йому в подарунок від Володимира Федоровича, посмоктав їх, потім розгриз і з'їв. Мабуть, саме красива бляшанка надавала маленьким різнокольоровим льодяникам особливий присмак. Навіть палити розхотілося, так було смачно.

– Начальству, – замислено сказав Зіновій, намагаючись не обвалювати на Клару все, що коли-небудь усе одно обвалиться, – без огляду на його «тонкі види», завжди чогось, та не

видно і завжди чогось та не вистачає. Одному – пасовищ для незчисленних скакунів, іншому скринь для небачених скарбів, третьому – просто тісно, жити ніде бідоласі. Ну, й не жив би, навіщо свої проблеми вирішувати за чужий рахунок?

Клара посміхнулася:

– Мабуть, у нього немає власного рахунку, от і доводиться користуватися чужим.

Помовчали.

– А це Верхнє, – спитав Зіновій, – що це за населений пункт такий? Якщо це – дрімуче село, то навіщо там адвокат?

Клара ствердно похитала головою:

– Верхнє, татку, хоч і село, але зовсім не дрімуче. У всякому разі, я намагаюся на це надіятися, а Сеня мені в цьому допомагає. Усе, що не робиться, – на краще.

– А що **не** робиться, доню?

– Щоб це зрозуміти, треба спершу щось зробити. Ну, а те, що зроблене, – вже зроблено, – продовжила Клара. – Райцентр, селище міського, зазнач, а не зовсім уже сільського, типу. А я буду адвокатом районної прокуратури.

На обличчі Зіновія промайнув вираз гордості за доньку та частково й за себе.

– Це зовсім інша справа, – зауважив він. – А персоналії тобі уже відомі? Я маю на увазі не підзахисних, а начальство.

– Я дізнавалася (щоби Клара не дізналася?): мій начальник – адвокат району, його звуть Никифор Федорович. А от прізвище, татку, боюся промовити.

– Чому ж так?

– Вивести рідного батька з рівноваги – не тільки безжалісно, але й надто легко, а от увести назад – незмірно складніше. Надіюся лише на твій фронтовий гарт.

Зіновій виколупав з бляшанки червону цукерку, потім, мабуть, щоби притлумити хвилювання, – й жовту.

– А саме?

– Даремно ти наполягав, – зітхнула Клара. – Ну, гаразд. Гнида – його прізвище. Тільки не «Гнида» а la guss, а одвічно полтавська Гнида.

Вона вимовила «г» по-українськи – як дзвінке «х».

Зіновій відколупнув третю цукерку, зелену.

– Мало там що, – заперечив він, заспокоюючи і Клару, і, здається, себе також. – Прізвище саме по собі зовсім нічого не означає. Я ось – Стольберг, ну і що в мені від сталевий гори? Ти тепер – Блехман, але на бляхаря зовсім не схожа. Або візьми династію Романових. Одне й те ж самісіньке прізвище, а якщо вдуматися, люди всі – зовсім різні, навіть нічого, можна сказати, спільного, особливо між такими, як, наприклад, Олександр II і такий же другий, але Ніколашка.

Клара подивилася на нього чи то з сумнівом, чи то з надією.

– Ти мені все-таки не відповіла, – Зіновій перевів розмову на іншу тему, більш предметну. – Тобі ніколи не хотілося стати не адвокатом, а прокурором?

– Інколи хочеться, – відповіла Клара, майже не замислюючись. – Таке, буває, бере зло на всяку сявоту. Розвелось її... До війни усе-таки їх стільки не було... А тепер, боюся, настає сявотська ера.

– Це в тебе вікове, доню! – розсміявся Зіновій. – Раніше було краще, зараз стало гірше, а буде зовсім поганюче – коли постарієш. Або зовсім ніяк не буде.

– Татку, ну ти ж мене знаєш. Мені завжди добре. Але сявок раніше стільки не було. Особливо зараз їх може розплодитися, як ніколи.

– Ну, сявки та ракли – це явище вічне, – усміхнувшись, кивнув Зіновій. – Ти просто не одразу почала їх помічати. До війни тобі було – всього нічого... Щоправда, зараз і дійсно багато що зміниться, але сявкам привільніше, гадаю, не буде. Ну, хіба що ледь-ледь.

Він знову розсміявся. Клара подумала, також кивнула і продовжила, зовсім не засмучено, не зважаючи на невеселість теми:

– Уже стало, татку, і не ледь-ледь. Обсяжили все довкруг. Подивися на такого: усе ж у нього є, то чого йому ще треба? Чого ж він казиться? Ну, був би якийсь нещасний, голодний, або ще якийсь-там, а то ж, ген, стільки ситих сявок – глузду не добереш! Буття ж має визначати свідомість, а воно поводить себе непередбачувано, як перезріла дівця.

– Ну ось, а ти збираєшся їх захищати?

Клара знову недовго подумала.

– Якщо не існуватиме altera pars, значить, сявки перемогли.

– Сявки по pasaran! – весело підняв стиснутий кулак Зіновій. Інша рука в кулак не стискалася: три пальці відірвало під Сталінградом, разом зі шматком рукояті кинджалу, коли вони ішли, вірніше, бігли, мороз був скажений, в рукопашну і він зчепився з дивовижно дужим фріцем.

– Мабуть, – Клара зітхнула, – є категорія людей, котрим призначено бути сявками. Як деяким – холопами, скільки не відміняй холопство. І скільки потому не стріляй у тих, хто його відминив.

– Та й хто такий – сявка? – стеновав плечима Зіновій. – Той же самісінький холоп, тільки ситий та не битий... Але проблем довкола і без того вистачає, донечко. Сявки – не найбільша, ти ж знаєш...

Клара похитала головою:

– Це, таточку, все з однієї опери, усе – ланки одного ланцюга. Маленький сявка – маленькі проблеми. Великий – великі.

Зіновій зітхнув: ще й які!.. Поставив іншу платівку – Шульженко.

– Молодець, землячко! – похвалив Зіновій. – Скільки часу не мине, ніякий прогрес не замінить мистецтво.

Клара замислилася ще довше. Подивилася у вікно, повз їхні вікна саме проїжджала «четвірка», акуратно тримаючись штангами за електричні проводи. Темно-коричневий дерматин сидінь так затишно пахне, але зараз тимчасово – не для Клари, а для нечисельних пасажирів: у суботу вранці в тролейбусі народу небагато.

– Знаєш, татку, я гадаю, – промовила вона, помовчавши, – що прогрес і цивілізація – це зовсім різні поняття. Більше того, вони – протилежні. Чим більше прогресу, тим, врешті-решт, менше цивілізації... Мистецтво – це частина цивілізації, як, скажімо, Римське право. Або «Війна і мир».

Зіновій теж помовчав перед тим, як відповісти:

– Прогрес, якщо його довести до абсурду, оберне мистецтво на самодіяльність. Зробить його хорошим для всіх – на будь-який смак, як пиріжки з лівером.

– Саме так! – погодилася Клара. – А хіба може бути культура масовою? Масовим може бути тільки невігластво... не приведи, Господи, аби настали такі часи, коли «Війна і мир» подобатиметься усім. Усім – значить, нікому.

– Або твій улюблений Бенедиктов, – додав Зіновій.

Клара розсміялася:

– Якщо сявки скажуть, що їм подобається Толстой чи Бенедиктов, я і того, й іншого розлюблю на знак протесту.

– А якщо вони дуритимуть просто? Хіба ж варто довіряти сявкам?

– Ну що ти, тату! – весело вигукнула Клара. – У мене й місця такого немає, до якого б мені були усі ті сявки разом з їхніми думками та висновками. Моя особиста думка для мене – основоположно найважливіша. А самодіяльність – якою була, такою і залишиться, нікуди не подінеться.

– Отож-бо, – погодився Зіновій. – У мистецтва і халтури – єдина спільність: вони вічні. Ти помітила, звичайно: дурня постійно проявляє твердість характеру, бо м'який знак у цьому слові і в цьому понятті відсутній.

І він пішов на кухню розігрівати зварений Бертою розсольник.

VI

«Найбільше чомусь хочеться думати про те, про що думати найбільше не хочеться», – не переставав думати Володимир Федорович.

Трамвай доторохкотів від управління Південної залізниці до Павлівської площі. Винен, «до площі імені Рози Люксембург». Він вийшов, а трамвай поторохкотів собі далі. Володимир Федорович вийняв зі світло-коричневого дерев'яного портсигару цигарку «Казбек», запалив, не побоюючись, що Марія побачить і розсердиться, та й пішов неквапно додому – через Миколаївську площу, Сумською. Перепрошую, «площу Тевелева», як же можна було забути, що її також перейменовували!

Втім, Марія зараз і не помітила б, навіть якби й побачила, що він палить...

«Клара має рацію, – думав він про ненайголовніше, намагаючись про головне якось не думати, – Навіщо називати вулиці іменами людей? Адже все одно рано чи пізно доведеться перейменовувати. Замість «Рози», назвали б уже площу краще «Рожевою». А «Люксембург» – це вже, взагалі, до чого? Чому – не «Ліхтенштейн» чи «Монако»?

Але головним було зовсім не це.

І не те, що начебто зовсім ще недавно він водив Клару до зоопарку, ген там, далі, у Саду Шевченка, а зараз вона уже має рацію...

Не це, звичайно. Думати хотілося про інше – про те, про що думати зовсім не хотілося.

Він тому й вийшов з Управління раніше – щоби постаратися не думати. Або щось придумати.

Хоча, що ж тут придумаєш?

Як відволікти Марію, він уже й з глузду збився.

Всоте пробубоніти якусь дурню на кшталт того, що три роки – це все одно, що й нічого? Три роки тому Михайлика ще не було. Володимирові Федоровичу тоді було всього лише 47, а через три роки буде вже аж 53. Їх, цих по три роки, не так уже, якщо подумати, й багато...

Залишається тільки – постаратися не думати, але про головне хочеться думати саме тому, що думати про головне більше всього не хочеться. Якщо палець пошкар'ябати до крові – як на те будеш хапатися ним за що завгодно, скільки не намагайся берегтися.

Хоча і це ж нині не головне...

Головне – як відволікти Марію? Самому також треба як-небудь відволіктися – але хіба це не те ж самісіньке?

Він з Кларою не встиг нагулятися – гадав, нагуляється з Михайликом. А Михайлику ж – всього лише півтора не роки навіть, а рочки, ну, трішки більше, але все одно, поки тільки рочки.

Увечері, вкладаючи Михайлика спати, Марія чи Клара лягають з ним поряд і тихенько співають його і свою улюблену пісню:

*Сплять ведмеді і слони,
Дяді сплять і тьоті...*

Самуїл знизує плечима: «Навіщо панькати хлопця? Захоче – сам засне». А вони співають собі й співають:

*Хай усі сплять вони,
Та не на роботі...*

Михайлик намагається не заснути, розплющивши очі якомога ширше, але вони у нього не самохіть склеплюються, і він засинає.

Його чи свою улюблену пісню співають жінки? Це поки що – одне й те ж самісіньке.

«Цікаво, що б вони співали, якби кінофільму «Цирк» ще не було? – посміхнувся Володимир Федорович, запалюючи нову цигарку. – «Які вони ще є, колискові пісні? Можливо, і немає інших зовсім?... Цирк та й годі».

Інші пісні зараз не пригадувалися. Взагалі нічого не приходило в голову, ніяких нормальних слів, крім усіляких на кшталт «Верхня Касрилівка» чи «Верхньодурилівка». Усіх цих «верхніх» хоч греблю гати, а от як допомогти Марії пережити ці три роки, а головне – найближчі три дні, він не знав. Думав, думав, та нічого на думку не спадало.

Усе, що міг, Володимир Федорович робив. Та що ж він міг?

Особливо, якщо вони вирішать залишитися там на довше.

VII

Самуїл та Володимир Федорович трудилися у їхній і до того великій кімнаті, яка тепер, на жаль, мала стати ще більшою. Марія Ісааківна з Кларою були на кухні.

*– Були збори недовгі,
Від Кубані до Волги
Знов ми коней сіддали в похід.*

– проспівав Самуїл, закінчивши перев'язувати чергову пачку книжок. Найважчі з них – довідник практикуючого лікаря та промови видатних російських адвокатів. Володимир Федорович тим часом пакував речі Михайлика – їх, як не дивно, було найбільше.

– Ваша верхня Кацапетівка зачекає, нікуди не подінеться, – упевнено сказав Володимир Федорович. – Спішити нікуди, головне – нічого не забути. Все-таки не в «нижнє» якесь збираєтеся, а у «верхнє». Статус зобов'язує.

– Згоден, Володимире Федоровичу, дорогий. Моя мама каже: все має бути як годиться.

– Ну, що вони – переживають? Балашівка на місці?

– Дякую, все гаразд. За Балашівку я спокійний. Тато працює на велозаводі малярем. Іда – на миловарній фабриці. Майя уже у п'ятому класі.

– Не переживають, що надовго від'їжджаєте?

Самуїл відповів не одразу – мабуть, тому, що саме взявся за нову пачку з дитячими книжками:

– Гадаю, переживають...

І додав весело:

– Три роки – це зовсім недовго, запевняю вас. Як-небудь і у відпустку до Харкова постраємося вирватися.

«Майже стільки, скільки ми пробули в евакуації, – мовчки заперечив Володимир Федорович. – Три роки тому ще й Михайлика не було...»

– Може, собаку має сенс завести? – спитав він, щоби не заперечувати вголос. – Село є село, аллах його забирай. Хоч і верхнє. Вам би собака на господарстві не завадив. А так вся надія – на вашу Надію, якщо я вірно зрозумів.

Самуїл скрикнув гидливо:

– Собака у хаті?

І одразу ж додав:

– Та хоч і надворі. Я сам буду сторожувати, аби тільки не смерділо псиною.

Михайлик відірвався від гри і смачно повторив нове слово кілька разів, наголошуючи на «с»:

– Псиною! Псиною! Псиною! Псиною!

«Які ви Антошо, слова промовляєте! – напевне сказала б Клара, але і вона, і Марія Ісааківна були на комунальній кухні.

VIII

На травневі свята Михайлик дуже налякав матусю і навіть Володимира Федоровича, якого взагалі-то ніколи не лякав. Коли Клара повернулася, здається, з бібліотеки, Марія Ісааківна зустріла її більш занепокоєною, ніж зазвичай.

– Кларо, дитина щось просить, а я нічого зрозуміти не можу.

– Мамо, – здивувалася Клара, – Мітусик уже досить добре розмовляє. Як можна його не зрозуміти?

– Ну так сама у нього спитай. Бідна дитина, навіть у мене вже сил не вистачає, а йому як же?

Клара взяла Михайлика на руки.

– Мітусику, чого ти хочеш? Скажи матусі, не тримай у таємниці.

Михайлик був заплаканим і змученим.

– Абликоти тутені... – заїкаючись, промовив він і знову заплакав.

– Чому ви з Самуїлом його навчили? – посміхнувся Володимир Федорович. – Таких слів не буває.

– Петкевичу! – перебила його Марія Ісааківна. – Ну от чому ти завжди посміхаєшся?

Володимир Федорович стенув плечима:

– То що ж, мені плакати? Давай заплачемо хором, Мишку.

Клара стривожилася:

– Мітусику, – ласкаво запитала Клара, ставлячи сина на підлогу, – скажи як слід, ти ж умієш.

Михайлик спробував не заїкатися і повторив:

– Абликоти тутені.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.